

Filip Pavelić
CTA komunikacije d.o.o.
HR 10 000 Zagreb
Filippavelic1@gmail.com

Prethodno priopćenje
(primljeno 7. 12. 2022.)
UDK 338.124.4(497.562) "17/18"
631:364.662(497.562) "17/18"

GLADI U SREDNJOJ LICI U DRUGOJ POLOVICI 18. I PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA – EKOLOŠKI I GOSPODARSKI ČIMBENICI, SPOSOBNOST SUOČAVANJA I STRATEGIJE ADAPTACIJE

Sažetak

Lika povijesno nosi reputaciju prostora obilježenog siromaštvom i neugodnim vremenskim uvjetima. Ovaj rad analizira sve faktore koji su gurali društvo Srednje Like preko granice gladi. Niske temperature i obilne padaline (posebice snijeg) zimi te dugi periodi suše ljeti u prošlim su vremenima poljoprivredu činili nezahvalnom, pogotovo u okviru ekonomije temeljene na preživljavanju iz godine u godinu kakva je dominirala u 18. i 19. stoljeću. U korelaciji s lošom kvalitetom tla i širokim spektrom demografskih, ekonomskih i društvenih faktora, svi navedeni čimbenici doprinijeli su gladi u Srednjoj Lici u navedenom razdoblju. Državna politika i specifična struktura Vojne krajine također su ograničavali razvoj Like. Stanovništvo Like ipak je uspješno iskorištavalo neke svoje kvalitete kako bi preživjelo periode gladi te je pokazalo i mogućnost adaptacije kako bi se prevenirale gladi u godinama koje su bile pred njima. Fokusiranje na stočni fond, razvoj zadruge i implementaciju krumpira kao važne poljoprivredne kulture pomogli su u preživljavanju stanovnika Like 18. i 19. stoljeća.

Ključne riječi: društveni čimbenici gladi, ekohistorija, ekološki čimbenici gladi

Ovaj članak skraćena je verzija diplomskog rada „Ekološki čimbenici gladi u Srednjoj Lici u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća“ obranjenog u rujnu 2020. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Diplomski rad nagrađen je nagradom „Ferdo Šišić“ za najbolji diplomski rad na području povijesti u 2020. godini.

Uvod

Usprkos svim njenim prirodnim ljepotama, Lika je povijesno poznata kao kraj u kojem je život težak. Povijesno, jedni od izazova stanovništva Like bili su glad i oskudica. Na primjeru druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća proučit će se fenomen gladi te pokušati odgovoriti na pitanje koji su čimbenici dovodili do njene pojave. Također, istražiti će se i načini na koje su ondašnji žitelji preživljavali u kriznim godinama te koje su strategije adaptacije primjenjivali kako im se «gladne godine» ne bi događale.

Prema *Hrvatskoj enciklopediji* pojam glad označava: „Organski osjet složena karaktera, praćen obično osjećajem neugode. Osjet gladi u samom početku nije neugodan; poslije se pojavljuju povremeni grčevi želuca, mučnina, glavobolja, opća slabost i psihička uzbuđenost“ (*Hrvatska enciklopedija*, Glad, 2023.). Kod gladovanja koje traje određeno vrijeme počinju se javljati ozbiljni zdravstveni problemi – edemi, opća slabost, propadanje organizma, anemija, sniženje krvnoga tlaka i tjelesne temperature, mentalna depresija te različiti poremećaji zbog manjka vitamina (*Hrvatska enciklopedija*, Gladovanje, 2023.). Ukoliko pojedinac i preživi ovakvu glad, ona na tijelo ostavlja i dugotrajan učinak.

Glad kao društveni fenomen predstavlja manifestaciju fizičkog osjeta na određenu zajednicu. Najčešće se kao uzroci gladi kroz povijest javljaju elementarne nepogode (poplave, suše, erupcije vulkana, najezde kukaca), ratovi te različite epidemije ljudi, biljaka ili životinja kojima se ljudi hrane (*Hrvatska enciklopedija*, Glad, 2023.). U mnogim slučajevima različiti uzroci se isprepliću i nadopunjavaju te krizu stanovništva tjeraju iz lošeg u gore. Socioekonomski aspekt gladi također uključuje i posljedice koje ona uzrokuje u društvu koje je njome pogođeno.

Prilikom istraživanja povijesnih gladi nužno je spomenuti dva kapitalna pristupa temi. Prvi se temelji na razmišljanjima engleskog ekonomista i demografa Thomasa Malthusa koji tvrdi da je pojava gladi svojevrsni obrambeni mehanizam okoliša koji više ne može proizvoditi dovoljnu količinu hrane kako bi prehranio rastuće stanovništvo. Glad nastupa u trenutku kada društvo fokusirano na subzistencijalnu poljoprivrednu politiku potroši svoje postojeće zalihe hrane. Teorija koju Malthus zastupa naziva se i „*Food Availability Decline*“ (FAD) (Watkins, Menken, 1985: 647-648). Drugi smjer u istraživanju gladi razvio je indijski ekonomist Amartya Sen. On je razvio teoriju o «dostupnosti» hrane koja tvrdi kako pojava gladi nije nužno isključivo problem propale žetve ili nedovoljne proizvodnje hrane za potrebe stanovništva već važnu ulogu igra i društve-

na raspodjela hrane. Ova teorija naziva se i „*Food Entitlement Decline*“ (FED) (Ravallion, 1996: 5). Kako niti Malthusov „FAD“ pristup, niti Senov „FED“ pristup ne pružaju potpuno objašnjenje pojave gladi, pojavljuje se i treći pristup koji tvrdi kako između klime i gladi postoji korelacija, koju ipak nije moguće izjednačiti s kauzalnošću. U tom pristupu klimatske anomalije služe kao pokretač gladi kroz smanjenje dostupne hrane, ali razloge poniranja društva od nestašice do gladi treba tražiti unutar samog društva (Slavin, 2016: 439). Drugim riječima: „Klimatski faktori mogu dovesti do ‘FAD-a’, ali ljudi su ti koji tu situaciju dovode do gladi, čineći ‘FED’ stvarnim“ (Slavin, 2016: 443). Uzevši u obzir sve navedeno, smatramo da najbolju definiciju gladi donosi Steven Engler: „Ekstremni manjak hrane ili pad prava na razmjenu na određenom području kroz višegodišnji period koji ugrožava način života već ranjive populacije i često dovodi do povećanog mortaliteta“ (Engler et al., 2014: 3).

Što se povijesnih izvora tiče, ovaj rad fokusirat će se primarno na narativne izvore koji su nastajali u vremenskom rasponu od 1764. do 1830. godine. Od neobjavljenih izvora izdvajaju se ljetopis nepoznatog sastavljača koji donosi kratku povijest Like od 1683. do 1813. godine, te kronika događaja od naseljavanja Karlobaga i osvajanja Like i Krbave 1687. godine, također nepoznatog sastavljača. Od objavljenih izvora konzultirani su dokumenti nastali prilikom prvog stručnog opisa ličkih šuma 1764. godine koje je objavio Bogoslav Kosović, *Zemljopisni i povijesni novi opis Karlovačkog generalata u Kraljevini Hrvatskoj* Ivana Dominika Vukasovića, *Dnevnik Josipa II. O prilikama u Hrvatskoj i na jadranskoj obali godine 1775.* kojeg je objavio Ivan Erceg, građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne krajine koju je objavio Alexander Buczynski, statističke analize Johanna Andreasa Demiana i Carla Bernharda Hietzingera iz 1804. i 1817., te *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine* koju je napisao Franz de Paula Julius Fras.

Ovaj rad fokusirat će se na prostor Srednje Like, geografskog pojma koji nema potpuno definirane granice. Za tu priliku iskoristit ćemo razmišljanja Dane Pejnovića koji je definira kao prostor Ličkog polja uz dodatak Perušićkog, Kosinjskog i Lipovog polja na sjeveru te njihov orografski okvir (Pejnović, 1985: 17-18). Prateći tu definiciju možemo reći da je Srednja Lika fluvio-krška zavala između Velebita i Ličkog Sredogorja koja se prostire na 1.400 km² te se pruža u smjeru sjeverozapad-jugoistok prateći dinaridske formacije, u dužini od 50 do 55 km i širini od 12 do 18 km, s Donjim Kosinjom i Radučem kao krajnjim točkama na sjeveru i jugu. Iznad zavale čija se nadmorska visina kreće od 480 do 600 metara nadvili su se sredogorski vrhovi te velebitski vrhovi (Pejnović, 1985: 17).

Gladne godine u Lici u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća

Sudeći prema spomenutim izvorima, na prostoru Like teško je pričati o pojedinačnim gladnim godinama. Demian izričito kaže kako stanovnici Karlovačkog generalata nikada ne uspijevaju proizvesti dovoljno žitarica za cijelu godinu (Demian, 1804: 93), a Vukasović tvrdi da bi puno više ljudi umiralo od gladi da se u proljeće ne održavaju na životu mlijekom i sirom (Vukasović, 2005: 153). Hietzinger prilikom navođenja gladi 1808. godine piše kako je područje Karlovačkog generalata već po običaju pogodila glad (Hietzinger, 1817, sv. 1: 239). Međutim, Lika nikako nije bila izolirani slučaj jer se radi o gotovo univerzalnoj realnosti planinskih predjela Sredozemlja. Poljoprivredni prinosi sredozemnih planina mogli su namiriti potrebe stanovništva samo šest do osam mjeseci, negdje čak i manje (McNeill, 1992: 115).

U gruboj realnosti ondašnje Like ipak su se neke godine izdvojile kao pogotovo teške. Narativni izvori koji su obrađeni navode kako su najteže gladne godine u Karlovačkom generalatu bile 1762., 1764., 1774., 1784., 1785., 1802., 1803., 1808., 1815. i 1816. (Demian, 1804: 93; Hietzinger, 1817, sv. 1: 104). *Hrvatska enciklopedija* u kasnijem razdoblju navodi još dvije gladi – 1828./1829. i 1848. godine (*Hrvatska enciklopedija*, Glad, 2023.).

Najčešće navedeni uzroci tih gladi, ali i mnogih manjih koje su se između njih događale gotovo redovno, bili su ekstremni vremenski uvjeti (najčešće suše i snijeg) te ratovi. Kada piše o Vojnoj krajini Hietzinger navodi kako je od svih provincija najsuroviji upravo Karlovački generalat, posebice u prostoru kojeg okružuju Velebit, Kapela i Plješivica (Hietzinger, 1817, sv. 1: 111). On donosi možda i najdetaljniji opis vremenskih prilika u Lici: „Proljeće nastupa ovdje početkom svibnja, jesen već u prvim danima rujna: ljeto je nesnosno vruće, zima je prisutna često u listopadu, uobičajeno s početkom studenog, gotovo uvijek oštra i hladna, snijeg je čest u tom godišnjem dobu, kao i promjenjivo nevrijeme i iznenadni mrazovi. Češća i opasnija od ljetnih su zimska nevremena, pogotovo duž Velebita, prije svega u Lici. Ako ljeti i divljaju tuča i olujna nevremena, rijetko stradavaju veće površine. Proljeće i jesen su kišoviti, vjetroviti, mrazovi i magle štete biljkama“ (Hietzinger, 1817, sv. 1: 111). Utjecaj na ličke uvjete života imali su i snažni vjetrovi. Demian i Hietzinger često spominju buru i jugo za koje kažu da znaju puhati takvom jačinom da odnose krovove kuća i ruše drveće (Hietzinger, 1817, sv. 1: 111). Demian još tvrdi kako najsilovitiji vjetrovi u Srednjoj Lici pušu na polju Rudajica

između Ploča, Mogorića i Metka, dakle jugozapadnom dijelu promatranog prostora Srednje Like. Vjetar je navodno tamo tako silovit da je nemoguće graditi kuće ili baviti se ikakvom zemljoradnjom (Demian, 1804: 21).

Osim nepovoljnih vremenskih uvjeta, Lika se nije mogla pohvaliti niti kvalitetom tla. Demian navodi kako je tlo u Ličkom polju najgore u čitavom Karlovačkom generalatu – uglavnom pjeskovito, kameno i neplodno (Demian, 1804: 21). Kako zapaža na drugom mjestu, obradivo tlo u Lici debelo je svega nekoliko centimetara i uglavnom leži na vapnencu koje jako loše zadržava vlažnost te se brzo suši u nedostatku kiše (Demian, 1804: 39). Zbog toga što je tako tanak sloj obradivog tla ono se prilikom priprema za sjetvu ore samo jednom – pretjerano oranje samo bi pospješilo sušenje tla (Demian, 1804: 86). Car Josip II. u svojem je dnevniku zapisao kako je tlo u gospićkom polju crvenkaste boje i puno kamenja koje otežava poljoprivredu (Erceg, 1966: 247). Ovdje se može spomenuti i pismo maršala Marmonta francuskom ministru rata u kojem piše kako Lička regimenta ima 72.000 jutara zapuštene zemlje. Ona se ne obrađuje zbog manjka ljudstva koje je potrebno vojnim strukturama i zbog njene neplodnosti – pošto se zemlja slabo gnoji ostaje na ugaru i po deset godina (Roksandić, 1988: 74).

Prva glad koju izvori navode, 1762. i 1764. godine, djelomično je pokrenuta ratom. Tokom Sedmogodišnjeg rata, u kojem su lički krajišnici imali zapaženu ulogu, opadao je broj obrađenih oranica što je negativno utjecalo i na količinu poljoprivrednih proizvoda (Kaser, 1997: 11; 97). Kada su se na to nadovezale dugotrajna suša i kuga u Bosni zbog koje je došlo do obustave trgovine, glad je žestoko pogodila ličko društvo (Kaser, 1997: 105). Suša se ponovila 1768. i 1769. godine kada je došlo do nestašice žita i krme (Balić, 2019: 238). Između navedenih godina, situaciju su otežale tuča 1765. godine koja je uništila dio ljetine te najezda miševa glodara 1766. godine (Kaser, 1997: 97).

Glad iz 1774. i 1775. godine također je inicijalno pokrenuta sušom. Oba promatrana ljetopisa za 1774. godinu navode veliku sušu, rukopis 76 za 1775. godinu navodi manjak krmne hrane. S druge strane, rukopis 614 spominje veliku poplavu u proljeće 1775. godine (HR-HDA-881-ZR, 76, 7v; HR-HDA-881-ZR, 614, 9r). Već 1774. godine nerodica i glad tjeraju ljude na emigraciju, a ista situacija nastavlja se i sljedeće godine (Erceg, 1966: 226). General-bojnik Martin barun Knežević u pismu od 29. ožujka 1775. godine piše dvorskom tajniku Styberu kako su se svi krajišnici na potezu između Senja i Gračaca žalili na glad te su skladišta prazna i nedostaje žita za jelo, ali i za sjetvu (Buczynski, 2011: 25). O ovoj gladi piše i Josip II. u svojem dnevniku – navodi kako je u Ličkoj i Otočkoj pukovniji uginulo preko

70.000 grla sitne i krupne stoke, a za prostor Gospića navodi kako cijelo područje pati od gladi i siromaštva (Erceg, 1966: 243-247). Iako narativni izvori ne spominju glad te godine, valja spomenuti i veliku sušu u Lici 1779. godine kada od veljače do svibnja nije uopće bilo padalina, a tokom ljeta jako malo kiše. Te godine presušila je rijeka Lika kod Budaka, što je bio događaj koji se nije dogodio cijelo 18. stoljeće (HR-HDA-881-ZR, 76, 8r; HR-HDA-881-ZR, 614, 10v).

Osamdesete godine 18. stoljeća za Srednju Liku bile su izrazito teške. Godinu 1782. obilježilo je dugotrajno zimsko vrijeme u kojem su snijeg i kiša padali sve do svibnja zbog čega je kasnila sjetva (Kaser, 1997: 98). Na nju se nadovezala teška suša što je dovelo do pojave gladi (Balić, 2019: 282). Sljedeće 1783. godine Liku je ponovno zadesila suša da bi se na ljeto pojavili do tada neviđeni uvjeti: „1783. je bila velika suša i skoro cijelo ljeto veliki dim/smog u gorju (čađa)“ (HR-HDA-881-ZR, 614, 11v). Godina 1784. je prema rukopisima ostala zapamćena kao jedna od najgorih godina u povijesti Like – prvo je snijeg padao sve do svibnja (što je moralo prouzročiti veliko kašnjenje svih poljoprivrednih radova), a potom je ljeto bilo izrazito sušno. Jedan zapis iz Gospića navodi: „U letu 1784. bist velika suša da se izreći ne može, i ništo niti žita niti sena ne bist po svie orsazie“ (Stipetić, 1976: 121) te je prva kiša pala tek na blagdan Velike Gospe. Nevoljama ovdje nije bio kraj jer su ubrzo krenuli velika hladnoća i snijeg. Sve to prouzročilo je nestašicu kruha i sijena, posljedično i veliki pomor ljudi i iseljavanja čitavih obitelji u Slavoniju (HR-HDA-881-ZR, 614, 11v). I sljedeća 1785. godina bila je teška jer je zima bila neuobičajeno duga te je još u travnju bilo preko metar snijega (Buczynski, 2011: 53). Dodelo je to do značajnog smanjenja stočnog fonda – uginulo je 42.209 grla stoke što je rezultiralo sadnjom samo pola ionako siromašnih obradivih površina (Kaser, 1997: 98). Glad koja je vladala Likom osamdesetih godina 18. stoljeća može se povezati s događanjima u gotovo cijeloj Europi čiji se uzrok pronalazi u erupciji vulkana Laki na Islandu koja se dogodila 9. lipnja 1783. godine (Thordarson, Self, 2003: 17). Zapis o čađi, stavljeni uz bok usporednim zapisima iz Makarske, Živogošća i Osijeka, potencijalno ukazuju da su se posljedice erupcije vulkana Laki osjetili u Lici (Kužić, 2006: 9-12).

O težini situacije tih godina u cijelom Karlovačkom generalatu govori i činjenica da je prilikom priprema za Austrijsko-turski rat (1788. – 1791.) došla naredba da se krajišnike s tog područja što više poštedi od rata zbog gladi koja je vladala prethodnih godina (Rothenberg, 1966: 71). Međutim, rat je donio samo nove nevolje – i prije službenog početka započele su provale i pljačkanja Like od strane bosanskih skupina. Usprkos naredbi, već krajem 1787. godine lički bojni batalju-

ni stavljeni su u stanje pripravnosti. Glavno oružje obje zaraćene strane bili su pljačkaški pohodi koji su pridonosili opskrbi jedne i osiromašivali drugu stranu (Balić, 2019: 303). Lička pukovnija ističe se velikim brojem dezertiranja, koje se uglavnom povezuje s manjkom živežnih namirnica (Balić, 2019: 308). Tijekom rata Karlovački generalat primio je i veliki broj doseljenika koji su iz Bosne ili Dalmacije prešli na prostor Like i Krbave (Rothenberg, 1966: 84). Općenito su sve pukovnije južno od Save teško podnijele rat jer su se njima kretale velike vojne snage koje je bilo teško opskrbiti, a posljedice su bile zapuštenost obradivog tla i pomor stoke (Roksandić, 1988: 75).

Idući zapisi o gladnim godinama vode nas na početak 19. stoljeća gdje su kao posebno teške ostale zapamćene 1802. i 1803. kada je Liku ponovno pogodila teška suša – u mnogim selima od svibnja do listopada 1802. nije pala niti kap kiše zbog čega je sve izgorjelo (iz rukopisa nije jasno radi li se o požarima ili su poljoprivredne kulture spaljene manjkom vode). Velebit su poharali požari te je u njima nastradao velik dio planine iznad Rizvanuš i Brušana. Suša je bila toliko jaka da su graničari iz Mogorića morali sa svojom stokom hodati na pojilo sve do Počitelja na suprotnoj strani Ličkog polja (HR-HDA-881-ZR, 614, 17v). I sljedeća godina je posljedično bila nemilosrdna, spominje se velika nestašica kruha i krmne hrane zbog čega su patili i ljudi i stoka (HR-HDA-881-ZR, 617, fol. 48). Sljedeće teške godine bile su 1807. i 1808. Iz Like se 1807. piše kako nema ni „kupusa ni graha“ i da je glad dostojna plaća (Stipetić, 1976: 122). O gladi 1808. godine imamo samo spomen, bez pojedinosti (Hietzinger, 1817, sv. 1: 289).

U ratu Pete koalicije iz 1809. godine, odmah pri početku sukoba, u dogovoru s Francuzima, na teritorij Karlovačkog generalata upadaju pljačkaške skupine iz osmanske Bosne koje osiromašuju područje, a prijete čak i Gospiću i Otočcu (Tominac, 2011: 171-172). Nakon Napoleonove pobjede u ratu Lika je pripala Napoleonu, odnosno Ilirskim pokrajinama (Rothenberg, 1966: 71). Lika je prilikom prelaska u francuske ruke bila u izuzetno teškoj situaciji, pogođena glađu i nestašicom. Osim Osmanlija, za potrebe svoje opskrbe popljačkali su je i Francuzi, pogotovo skladišta sa žitom (Roksandić, 1988: 75). Primarni problem državne pomoći protiv gladi, sada u francuskoj ingerenciji, bio je u nepromijenjenom opskrbnom pravcu – žito za Karlovački generalat i dalje je dolazilo iz Ugarske, što je Habsburškoj monarhiji omogućavalo ucjenjivanje i demonstraciju moći u pogledu zaustavljanja opskrbnih lađa (Roksandić, 1988: 236-240).

Desetljeće od 1810. do 1819. godine smatra se najhladnijim desetljećem na sjevernoj hemisferi u posljednjih 500 godina što se povezuje s dvije vulkanske erupcije

– onom nepoznatog vulkana 1808./1809. godine i vulkana Tambora 1815. godine koja se smatra najjačom u zapisanoj povijesti, obje s dovoljno snage da izbace čestice u stratosferu (Guevara-Murua, 2014). Hietzinger zapisuje kako je pet vlažnih godina pogodilo čitavu Europu od 1812. do 1817. godine. Loši uvjeti tih su godina vladali i u Vojnoj krajini, ali zanimljivo je da ne navodi izrijekom Karlovački generalat – već da su teški uvjeti vladali u Banskoj krajini, Transilvaniji te Gradiškoj i Vlaško-ilirskoj pukovniji koje su se iz teške situacije izvukle samo zbog državne pomoći (Hietzinger, 1817, sv. 1: 180).

Nakon toga u Lici je sve manje zapisa o gladi. Ipak, do polovice 19. stoljeća još se dva razdoblja pokazuju kriznima – 1828./1829. i 1848. godina. U prvom periodu vlada teška glad prouzročena sušom zabilježenom i u Dalmaciji, u kojoj navodno nije pala niti kap kiše deset mjeseci. S obzirom na to da je ljetina 1828. godine potpuno podbacila glad se nastavila sve do jeseni 1829. godine (Peričić, 1980: 6). O gladi 1848. godine imamo nešto više zapisa, prije svega zahvaljujući putopisu Britanca Andrewa Archibalda Patona istočnojadranskom obalom. Na putu od Zadra do Rijeke on prolazi Likom i zapisuje svoja zapažanja. Prije svega, iz razgovora s vlasnikom poštanske kuće dobiva informaciju kako je u prošloj, 1847. godini, urod žita izostao pa su ljudi preživjeli samo zahvaljujući krumpiru i sjemenu predviđenom za sijanje naredne godine (Lokmer, 2018: 359). Naredna godina bila je pogođena lošim urodom kukuruza i velikim truljenjem krumpira iz nepoznatih razloga pa su krajiške vlasti veoma brzo dogovorile trgovinu s Bosnom u kojoj je godina ipak bila uspješna (Lokmer, 2018: 365-369).

Društveni čimbenici gladi

Stanovništvo

Od 1746. godine do 1815. godine broj stanovnika Karlovačkog generalata raste s 93.978 u periodu Hildburghausenovih reformi na 190.299 u zatišju Napoleonskih ratova. Nažalost, za razdoblja prije 1830. godine ne zna se broj stanovnika po kompanijama što onemogućuje i procjenu broja stanovnika Srednje Like. Godine 1830., sudeći prema Frasu (1988: 151-173), Srednja Lika ima oko 38.000 stanovnika. Usporedbe radi, cijela Ličko-senjska županija 2021. godine imala je 42.983 stanovnika (Državni zavod za statistiku, 2023.)

Onodobno stanovništvo Srednje Like gotovo je u potpunosti bilo ruralno. Osim Gospića koji je bio upravno središte Ličke pukovnije (1830. godine je imao 1050 stanovnika), ostatak naselja bio je striktno seoskog karaktera (Fras, 1988: 98-99, 124).

Uz veća sela poput Kaniže, Bilaja, Perušića ili Kvarti, Srednja Lika bila je uglavnom sastavljena od manjih sela s mnogobrojnim razbacanim kućama koje su vlastima predstavljale problem zbog udaljenosti i nepristupačnosti (Kaser, 1997: 56-59). Svoju ulogu u takvoj urbanističkoj slici odigrala je ovisnost velikog broja stanovnika o stočarstvu i dominantno zadružni oblik kućanstva koji je pod jednim krovom okupljao više desetaka duša (Kaser, 1997: 130). Za vojne vlasti zadruga je bila bitna jer je rješavala pitanje nasljedstva i parcelizacije zemljišta, a istodobno je predstavljala i zalihu sposobnih ljudi koji su se mogli koristiti u vojne svrhe bez da čitava seljačka zajednica zbog toga pati. Poljoprivredni prinosi su zbog toga u zadrugama bili sigurniji i redovitiji nego u slučaju manjih obitelji koje obrađuju svoje čestice zemlje, te se poticala njihova samodostatnost (Blanc, 2003: 150-151).

S obzirom na teške uvjete u kojima je živjelo stanovništvo i činjenicu da je ekonomija društva bila primarno subzistencijalnog tipa, Habsburška monarhija, odnosno Vojna krajina kao njen manji segment nužno je morala imati razrađene određene mehanizme potpore i pomoći (Kaser, 1997: 98). Na prostor Ličke i Otočke pukovnije nakon Sedmogodišnjeg rata dostavljeno je skoro 170.000 litara žitarica kako bi se olakšale muke stanovništva (Kaser, 1997: 98). Pogled u gladnu 1782. godinu ukazuje i na ostale mehanizme kojima su se vlasti služile kako bi pomogle stanovništvu: krajišnici su za vrijeme oranja bili potpuno oslobođeni tlake, upućeni su da prodaju svoju lošu stoku kako bi postali likvidni na tržištu s Osmanskim carstvom (zamjene soli iz Karlobaga za žito iz Bosne), olakšan je uvoz žitarica iz Bosne te je krajišnicima izdan veliki broj propusnica za civilno područje radi lakše nabavke hrane. Otočkoj pukovniji je od 1781. do 1785. godine isporučeno gotovine i žitarica u vrijednosti od 140.660 guldena (Kaser, 1997: 98). Kontinuirana i pouzdana opskrba hranom u kriznim situacijama bila je jedan od razloga privrženosti stanovništva krajiškom statusu (Kaser, 1997: 75). Valja spomenuti kako je grof Colloredo 70-ih godina 18. stoljeća u svojem izvješću caru Josipu pisao da su avansi u obliku žita kontraproduktivni – mnogi krajišnici nemaju konja da otiđu po žito sve do Karlovca (a ako bi otišao ne bi ga bilo doma više od tjedan dana), a neki krajišnici su pokupljeno žito odmah prodali kako bi dobili gotovinu. Prema njegovom mišljenju česta državna pomoć omogućila je krajišnicima da zanemare ratarstvo te su sami krivi za nestašicu (Buczynski, 2011: 83).

Ekonomija

U kontekstu širih ekonomskih gibanja druge polovice 18. i početka 19. stoljeća na bečkom dvoru postavljalo se pitanje – što s Vojnom krajinom? Nepostojanje dadžbina trebalo je omogućiti krajišnicima, slobodnim seljacima, da stvaraju

poljoprivredne viškove. Tim poljoprivrednim viškovima krajišnici su trebali trgovati i time generirati novac osiguravajući tako samodostatnost. U stvarnosti to nije bilo provedivo – poljoprivrednih viškova nije bilo, a infrastruktura Vojne krajine nije dozvoljavala trgovačke procese. Zbog toga su u Vojnoj krajini, posebice u Karlovačkom generalatu, prirodna privreda i robna razmjena dugo držale primat nad novčanom (Kaser, 1997: 65-69).

U inače siromašnom Karlovačkom generalatu najgorima su se smatrali krajevi s «one strane Kapele», dakle Lička i Otočka pukovnija. Komparativno gore ekološke karakteristike u odnosu na neke druge dijelove Krajine utjecale su na ekonomske prilike naroda, odnosno izrazito siromaštvo koje je postalo dio ličkog identiteta (Marković, 2001: 118). Hrane nije bilo u izobilju niti dobrih godina, a svaka loša žetva tjerala je krajišnike da nužne žitarice kupuju ili razmjenom dobara ili gotovinom koje nije bilo. Glavni uzroci siromaštva u Lici bili su loša kvaliteta zemljišta, nedostatak tehničkog oruđa za obradu zemlje, prenapučenost područja i loša opskrba (Kaser, 1997: 95-96). Kako bi olakšali svoju situaciju krajišnici su sve više tražili alternativne mogućnosti zarade – već od sredine 18. stoljeća pojedinim krajišnicima se dopuštalo da odu van granica Vojne krajine potražiti zaposlenje. To je, međutim, uzrokovalo čitav niz socijalnih problema pa su krajiške vlasti pokušale omogućiti određene načine zarade u samoj Krajini. Primarno se radilo o trgovini solju ili trgovini i obradi drva (Kaser, 1997: 100).

Najvažniji artikli robnih razmjena stanovnika Srednje Like bili su drvo, sol, žito, stoka i vino, te u manjoj mjeri med i duhan. Krajišnici su uglavnom izvozili stoku i drvenu građu, jedine profitabilne prirodne resurse onodobne Like, na obali su za tu robu dobivali sol i vino, rjeđe novac. Sol su potom prevozili do granice s Osmanskim carstvom kako bi je opet mijenjali za prehrambene artikle: stoku i žito. Demian navodi najvažnije trgovačke procese ličkog tržišta:

1. Drvo se iz Like prevozi u Karlobag i Senj gdje ga kupuju mletački trgovci.
2. Graničari u Karlobagu kupuju sol, ulje, vino i ribu te robu odnose do turske granice gdje ih mijenjaju za stoku, žito, slaninu i željezo.
3. Iz Karlobaga (i Senja) izvozi se med u Veneciju i Messinu te vosak prema Levantu (Demian, 1804: 135).

Vaniček i Fras naglašavaju važnost baruna Becka, zapovjednika Karlovačkog generalata od 1763. do 1766. godine, za izgradnju nužne infrastrukture. Za vrijeme njegovog službovanja radilo se na osnivanju skladišta za žito, a u Srednjoj Lici posebno se izdvaja ono u Brušanima sagrađeno 1765. godine (Vaniček, 1875, sv.

2: 595). Uz njega postojalo je i manje skladište u Ploči (Vaniček, 1875, sv. 3: 133). Demian navodi kako u Karlovačkom generalatu postoji 19 pilana, od čega četiri u Ličkoj pukovniji i sedam u Otočkoj pukovniji (Demian, 1804: 130) – u Srednjoj Lici poznate su pilane u Pazarištima, Brušanima te na Novčici kraj Gospića koju su srušili Francuzi jer je kroz nasip voda poplavljivala polja i livade (Vaniček, 1875, sv. 2: 613; Fras, 1988: 124). Osim toga, navodi se kako u Ličkoj pukovniji postoji 183, a u Otočkoj pukovniji 257 mlinova za žito – oni su bili funkcionalni samo par mjeseci u godini zbog velikih oscilacija u vodotocima ličkih tekućica (Demian, 1804: 130; Hietzinger, 1817, sv. 1: 286).

Agrikulturalne navike

Posljednja skupina čimbenika gladi koju ćemo analizirati su agrikulturalne navike stanovništva Srednje Like. Rad, tlo i voda najvažniji su faktori u poljoprivrednoj proizvodnji, stočarskoj ili ratarskoj (Winiwarter, 2014: 57). Agrarna kriza je realnost gotovo cijelog Karlovačkog generalata kroz čitavo 18. i 19. stoljeće, a temeljena je na već spomenutim razlozima – niskoj kvaliteti zemljišnih posjeda, nedostatku tehničkog oruđa, prenapučenosti, manjku radne snage i lošoj opskrbi (Kaser, 1997: 96). Naime, porast broja stanovnika na prostoru Karlovačkog generalata nije pratila i veća efikasnost obrađivanja zemljišta što je navedeno društvo, a unutar njega i Srednju Liku, dovodilo do vrlo osjetljivog odnosa između proizvodnih rezultata i potreba stanovništva. Loše godine u poljoprivrednom smislu dovodile su do povećane potrebe nabave žita iz drugih krajeva, ali su istodobno činile štetu i stočnom fondu ličkih krajišnika, jednom od rijetkih proizvoda koji su bili krajiški kapital u uobičajenoj robnoj razmjeni (Kaser, 1997: 95).

Na području Ličke i Otočke pukovnije polovicom 18. stoljeća dominirala je proizvodnja zobi, a slijedila je proizvodnja prosa i ječma. Pšenica je u Lici rjeđa, prije svega zbog njenih loših karakteristika na krškom tlu kojeg dodatno osiromašuje zbog velike količine nutrijenata koje crpi iz tla. Umjesto nje sadila se raž koja se osim za ljudsku prehranu koristi i za stočnu hranu te pokrivanje krovova. Treba spomenuti i pir, biljku srodnu pšenici slabije kvalitete, ali otpornu na hladnoću i vrućinu čime se na prostoru Like izdvaja svojom pouzdanošću (Blanc, 2003: 224-225). Kukuruz, koji se pokazao jako važnom kulturom diljem Vojne krajine, u Lici nikada nije u potpunosti prihvaćen zbog njegove osjetljivosti na hladnoću (Demian, 1804: 96).

Osim navedenih sorti žitarica koje su činile osnovu prehrane u Srednjoj Lici, graničari su u svojim vrtovima (potkućnicama) sadili i druge biljne vrste za

prehranu. Uz krumpir koji je postao neizostavan dio prehrane krajem 18. i početkom 19. stoljeća, najzastupljenije je bilo zelje koje se kiselo kao zimnica, grah i ponekad leća (Demian, 1804: 85, 101). Osim njih, sadili su se još crveni i bijeli luk te kelj u glavicama (Jurišić, 2003: 282). U 1801. godini, u Ličkoj i Otočkoj pukovniji zasađeno je 21.287, odnosno 17.899 požunskih vagana krumpira¹, heljde, graha i leće, a prinosi su iznosili 53.323, odnosno 84.417 požunskih vagana (Demian, 1804: 101).

Baveći se gospodarstvom Karlovačkog generalata Pidoll zu Quintenbach kumulativno je naveo razloge loših uroda na navedenom prostoru koji se tiču i Srednje Like – duge i hladne zime, padaline u proljeće, kasni mrazovi u proljeće i rani mrazovi na jesen, proljetne poplave, ljetne suše, loša kvaliteta tla, jaki vjetrovi koji pušu, požari, kašnjenje sjetve i žetve te napadi kukaca, bolesti i gljivica koji uništavaju bilje (Quintenbach, 1844: 64-65). Osim problema ekološke prirode poljodjelstvo je u Lici, kao i u mnogim drugim planinskim krajevima Sredozemlja, patilo zbog nedostatka kvalitetnih tehničkih oruđa, parcelizacije i neravnoteže u opsegu poslova prema godišnjim dobima (McNeill, 1992: 3; 107).

Što se poljoprivrednih alata tiče, u Lici je nedostajalo osnovnih oruđa – motika, štihaca, trnokopa, drljača sa željeznim zupcima, željezom pojačanih plugova (Kaser, 1997: 97). Plugovi kojih je bilo premalo bili su loše izrađeni, drveni, teški i lošeg oblika (Hietzinger, 1817, sv. 2: 232). Iako se u usporedbi s ostatkom Vojne krajine zemlja s južne strane Kapele zbog slabe kvalitete i manjka vlage orala površinski neposredno prije sjetve, taj posao bio je i dalje izrazito težak, pogotovo s obzirom na pothranjenu tegleću marvu u slučaju duge zime – Demian piše kako je za oranje jednog jutra zemlje potrebno šest do osam volova i četiri do pet ljudi koji taj posao obavljaju dva dana (Demian, 1804: 89-90).

Parcelizacija, odnosno usitnjavanje zemljišta i njegova disperzija, negativno je utjecala na poljoprivredu Like. Neki krajišnici imali su zemljišta udaljena i po šest sati hoda od kuće tako da bi ljudi i životinje već bili umorni kad bi došli na polje što je opet umanjivalo njihovu radnu sposobnost (Demian, 1804: 87-88). Zbog toga su udaljena polja često ostajala zanemarena i slabo obrađena – vrtovi uz kuću i zemljišta u blizini bili su kultivirani najbolje što su krajišnici mogli, ali dalja su nerijetko zarastala u korov i gubila kvalitetu jer nije bilo »ni ruku ni vremena« za njihovu obradu (Hietzinger, 1817, sv. 2: 30).

1 Požunski vagan predstavlja staru domaću mjernu jedinicu koja je iznosila otprilike 62,5 litara, a upotrebljavala se za mjerenje poljoprivrednih proizvoda (*Hrvatska enciklopedija*, Vagan, 2023.).

Gnojenje tla također nije bilo dobro, prije svega zbog manjka gnojiva. Pošto je stoka čitavo ljeto provodila na pašnjacima (često upravo onim udaljenim poljima koja se nisu mogla efikasno obrađivati), gnojivo se nije adekvatno skupljalo. I ono gnojiva što bi se skupilo ostavljalo bi se na otvorenom gdje bi bilo izloženo vremenskim uvjetima – suncu koje bi ga sušilo, kiši koja bi ga ispirala. U zimskim mjesecima kada bi stoka bila u zatvorenom, njena ishrana je bila toliko loša da ni gnojivo nije moglo biti dobro. Stoga su se gnojili najčešće samo vrtovi oko kuća i bliža polja (Fras, 1988: 69).

Usprkos nizu nepovoljnih agrikulturnih čimbenika, lički prostor ipak je imao jedan 'adut' koji je njegovom stanovništvu omogućavao da se nosi s nestašicama hrane – stočni fond. S obzirom na to da ratarstvom nije bilo moguće osigurati dovoljne prinose hrane, krajišnici su se nakon zime često pouzdali u mlijeko i sir koji su dobivali od svojih životinja (Vukasović, 2005: 153).

Koze i ovce imale su dominantnu ulogu u stočnom fondu ličkih krajišnika. Krške dinarske planine mogu se samo naoko doimati bogate pašnjacima, ali u stvari se radi o pašnjacima s travama niske nutritivne vrijednosti – dominiraju biljne asocijacije tvrdih trava koje pogoduju uzgoju stoke sitnog zuba (Šarić, 2010: 71-72). U takvim se uvjetima ovce i koze puno bolje snalaze od goveda jer su manje izbirljive, lakše podnose napore i oskudnu ispašu, te su jednostavnije za uzgoj (Šarić, 2010: 71). Bolesti su povremeno žestoko pogađale stočni fond – Josip II. piše kako 1775. godine u Ličkoj i Otočkoj pukovniji umire preko 70.000 grla stoke, odnosno više od trećine sve stoke (Erceg, 1966: 243). Deset godina kasnije od gladi i hladnoće umire 42.209 grla stoke (Kaser, 1997: 98).

Iako je stoka bila od velike važnosti, izvori se slažu kako se ljudi o njoj brinu izrazito loše. Primarni problem ondašnjeg stočarstva bila je loša infrastruktura, odnosno manjak kvalitetnih štala. Iako Hietzinger spominje da je 1817. godine u Karlovačkom generalatu bilo 12.500 štala, njihova loša kvaliteta činila ih je gotovo beznačajnim (Hietzinger, 1817, sv. 2: 150). Životinje su gotovo cijelu godinu boravile na otvorenom, izložene vremenskim uvjetima te su ulazile u štale (ako ih je bilo) tek kada bi napadalo toliko snijega da nisu mogle više doći do hrane (Hietzinger, 1817, sv. 2: 179). Osim hladnih zima kojima su često bile izložene, domaće životinje u Lici patile su i zbog teških suša u ljetnim mjesecima. Zbog manjka vode napajale su se iz blatnih lokvi ili su do pojilišta morale hodati više od tri sata po najjačem suncu (Demian, 1804: 112). Zbog loših uvjeta u kojem su živjele i loše hrane koje su jele, životinje su početak proljeća obično dočekale oslabjele i izglednije. Zbog slabosti nisu mogle davati onoliko mlijeka koliko su sposobne

u naponu snage, što je također povoljno utjecalo na pojavu gladi u Lici. Polja koja bi inače četiri zdrava vola mogla uzorati u Lici je oralo šest, osam ili čak dvanaest volova (Demian, 1804: 112).

Sposobnost suočavanja i adaptacija na glad

Hrana ličkih krajišnika i u vremenima bez gladi bila je siromašna. Glavna prehrambena namirnica bio je kruh, kod bogatijih krajišnika od pšeničnog brašna s kvascem, kod siromašnijih od drugih žitarica i bez kvasca (Jurišić, 2003: 279). Osim kruha, česte su bile i kaše od različitih žitarica, koje su već bile dostupne. Jedno od najdražih jela bila je palenta od kukuruznog brašna koja se jela polivena mašću, uljem, kiselim mlijekom ili vrhnjem (Hietzinger, 1817, sv. 1: 214). Osim toga, često se jelo i kiselo zelje, grah, krumpir. Meso se jelo veoma rijetko, samo u posebnim prilikama (blagdani, vjenčanja) – rijetko kuhano, gotovo uvijek pečeno (Demian, 1804: 57). Međutim, što kada dođe period gladi i uobičajena prehrana više nije moguća?

Prije svega dolazi do smanjenja unosa hrane, kojeg lički krajišnici izgleda relativno dobro podnose. Vukasović piše kako stanovnici Karlovačkog generalata mogu mnogo jesti kada si to mogu priuštiti, ali istodobno u nedostatku hrane mogu podnositi glad i više dana izdržati s malim komadićem kruha (Vukasović, 2005: 153; 180). Hietzinger pišući o gladi 1806. godine navodi kako su stanovnici Karlovačkog generalata miješali kruh od kore drveta, slamnate pljeve i vinskog kvasca kako bi prevarili glad. On navodi i da su u razdobljima gladi krajišnici u svojoj prehrani koristili medvjedi luk u velikim količinama (Hietzinger, 1817, sv. 2: 95).

Česti mehanizam suočavanja s glađu bile su i kratkotrajne migracije u potrazi za poslom i alternativnim načinima zarade kapitala koji je mogao biti utrošen na kupovinu žitarica. S obzirom na to da su te migracije često bilo neuspješne i gurale su krajišnike u dugove umjesto da im omoguće dodatni kapital, vojnokrajiška uprava pokušala je naći načine da krajišnici novac zarade unutar Krajine. U Karlovačkom generalatu najčešće se radilo o trgovini solju iz Karlobaga ili Senja u Bansku, Slavonsku ili Varaždinsku krajinu, iako se nije radilo o pretjerano profitabilnoj opciji s obzirom na to da je put bio težak i dalek. Mogućnost je bila i trgovina solju s bosanskim prostorom, ali ona je bila opterećena visokim uvoznim i izvoznim carinama. Nemali broj krajišnika odlučivao se i za ilegalnu trgovinu, šverc robe. Sudeći prema izvještaju general-bojnika Geneynea, vojne vlasti su se trudile «izmišljati» poslove za stanovništvo i tako im pružiti

mogućnost zarade jer su u suprotnom česti bili slučajevi odmetništva i razbojništva (Buczynski, 2011: 54).

Na kraju, iako nije uobičajeni mehanizam suočavanja s gladi, valja reći da i Vukasović i Demian spominju kako stanovnici Karlovačkog generalata imaju naviku pomaganja drugome, pogotovo osobi u nevolji, te su iznimno dobri prema prijateljima i gostima, što je karakteristika koja je mogla pomoći stanovnicima da lakše prebrode gladni period (Vukasović, 2005: 179).

Tijekom i nakon proživljene gladi društvo prolazi kroz proces učenja i promjena u svrhu obrane od budućih potencijalnih gladi. Dok se sposobnost suočavanja manifestira kroz različite kratkoročne odluke čija je svrha preživljavanje trenutne krizne situacije, adaptacija predstavlja sve one promjene koje društvo čini kako bi smanjilo svoju ranjivost prema budućim gladima.

Jedna od strategija adaptacije primjetna unutar proučavanog razdoblja je uvođenje novih kultura koje su trebale smanjiti ovisnost o žitaricama u Karlovačkom generalatu. Najvažnija biljna vrsta uvedena na prostor Like u promatranom periodu svakako je krumpir koji se danas često smatra jednim od ličkih simbola. Činjenica da se jestivi dio biljke nalazi ispod zemlje pozitivna je za njegov uzgoj – gomolj je zaštićen od vremenskih nepogoda, pogotovo mraza koji je česta pojava u Lici i koji nanosi velike štete žitaricama poput pšenice. On podnosi niže temperature od žitarica te uspijeva i u slučaju manjka nutrijenata, što omogućuje njegov uzgoj i na siromašnim tlima poput ličkog (Glendinning, 1983: 480-481).

Vaniček navodi kako su prve krumpire u Liku donijeli krajišnici koji su se vratili iz Češke 60-ih godina 18. stoljeća po završetku Sedmogodišnjeg rata, ali u početku, usprkos trudu vojnokrajiških vlasti, nije bilo većeg interesa za njegovom sadnjom (Vaniček, 1875, sv. 2: 599). Pravo iskorištavanje krumpira započinje tek nakon Rata za bavarsko nasljeđe (1778. – 1779.) kada su lički krajišnici, ponovno u Češkoj i Šleskoj, svjedočili koristi koju krumpir donosi stanovništvu (Hietzinger, 1817, sv. 2: 63). Hietzinger navodi kako je krumpiru kojim bi se nahranila jedna obitelj s osmero djece dovoljna samo četvrtina površine potrebna da se obitelj iste veličine nahrani žitaricama (Hietzinger, 1817, sv. 1: 214-215). O važnosti krumpira u Karlovačkom generalatu, a time posredno i u Srednjoj Lici, govore statistički podatci – u teškim godinama 1816., 1817. i 1818. u Karlovačkom generalatu uzgojeno je 320.149, 484.311 i 568.645 vagana krumpira. Usporedbe radi, istih godina u Banskoj, Varaždinskoj, Slavonskoj i Banatskoj krajini je sveukupno uzgojeno 201.266, 498.556 i 622.847 vagana krumpira (Hietzinger, 1817, sv. 2: 64-65). Osim krumpira, nakon teških 1784. i 1785. godine u Lici se počinju

u većoj mjeri saditi ječam i kukuruz. Ječam se pokazao kao bolji izbor te je veoma brzo po prinosima u Ličkoj i Otočkoj pukovniji postao druga najvažnija žitarica nakon zobi (Kaser, 1997: 116).

S adaptacijom možemo povezati i tendenciju za povećanjem obradivih površina koja je pratila porast broja stanovnika. Do sredine 18. stoljeća u Lici se do novih obradivih površina dolazilo prije svega krčenjem šuma. Posljednja velika krčenja u Srednjoj Lici mogla su se dogoditi taman u razdoblju donošenja šumskog reda, nakon Sedmogodišnjeg rata kada je veliki broj zemljišta zarastao u korov i šikaru. Prilikom čišćenja tih obradivih površina iskorištena je prilika da se zemljišta donekle povećaju. Osim zabranama prestanak krčenja šuma postignut je i raspisivanjem zemljarine, poreza koji je ovisio o veličini zemljišta. Iako je on u Karlovačkom generalatu bio najmanji u odnosu na ostale dijelove Vojne krajine i dalje je bio težak udarac na siromašno stanovništvo Like. To je poljoprivredu preusmjerilo s ekstenzivne na intenzivnu što je u kombinaciji s kontinuiranim porastom stanovnika dovelo do pretjeranog iskorištavanja i onako siromašnog tla.

Ipak, mijenjanje kvalitete i svrhe zemljišta daje uvid u neke druge potencijalne načine adaptacije. U prvom desetljeću 19. stoljeća koje su lički krajišnici proveli na nizu ratišta diljem Europe dolazi do pada broja jutara obradivih površina i livada te istodobnom povećanju jutara pašnjaka (Roksandić, 1988: 80-84). Istodobno dolazi do zamjetnog porasta broja volova, krava i koza, pogotovo u Ličkoj pukovniji, ali i pada broja ovaca. Ovo potencijalno ukazuje na promjenu fokusa društva i stavljanje većeg naglaska na stočarstvo kako bi se preživjelo teška vremena.

Još jedan vid adaptacije koji je proveden u proučavanom razdoblju predstavljaju gradnje skladišta za čuvanje žitarica pri čemu se posebno istaknuo barun Beck (Vaniček, 1875, sv. 3: 133). Devedesetih godina 18. stoljeća nastavilo se s podizanjem skladišta u većim selima. Skladišta su krajišnike trebala potaknuti da proizvedu viškove žitarica i deponiraju ih kako bi bili iskoristivi u teškim godinama (Kaser, 1997: 99).

I institucionalizaciju zadruga od strane vojnokrajiških vlasti moguće je promatrati kao način adaptacije u svrhu obrane od gladi. S obzirom na realnost Karlovačkog generalata, problemi u osiguravanju dovoljne količine hrane potaknule su vlasti da prihvate zadrugu kao optimalnu strukturu proširene obitelji. Ona je predstavljala zalihu sposobnih ljudi koji su mogli poslužiti kao bazen za regrutaciju bez da zbog toga pati poljoprivreda društva što je lekcija naučena iz gladi koja je uslijedila nakon Sedmogodišnjeg rata (Kaser, 1997: 97; Blanc, 2003: 150).

Kao konačni mehanizam adaptacije ističu se trajne migracije stanovništva potaknute ekonomskim prilikama, odnosno gladu. Tokom čitavog 18. stoljeća prostor Karlovačkog generalata podložen je konstantnim useljavanjima i iseljavanjima. Ipak, velika iseljavanja čitavih obitelji i naselja iz Like u promatranom razdoblju postala su rijetkost. Stjepan Pavičić zaključuje kako u periodu od prve polovice 18. stoljeća do 1870. godine nije bilo većeg raseljavanja osim jedne situacije u kojoj su vojnokrajiske vlasti 1770. organizirale seobu oko 400 obitelji na prostor Srijema oko današnjeg Petrovaradina (Pavičić, 1962: 265). Također, izvori spominju dvije teške godine, 1774. i 1784. u kojima je dio obitelji odlučio migrirati iz Like u druge krajeve – najčešće Slavoniju (HR-HDA-881-ZR, 614, 11v.; Erceg, 1966: 226). Izgleda da u to vrijeme iseljavanja nisu bila većeg opsega, stoga ne možemo govoriti o velikim migracijama stanovništva s prostora Srednje Like u proučavanom razdoblju kao mehanizmu adaptacije na glad.

Zaključak

Cijeli Karlovački generalat, a posebice Lička i Otočka pukovnija, kojima pripada i Srednja Lika u 18. i 19. stoljeću poimane su kao najsiromašniji dijelovi Vojne krajine. Iz svega što nam donose onodobni izvori, možemo zaključiti kako je takva percepcija itekako imala uporište u realnom stanju stvari i uvjetima života ličkog stanovništva.

Siromaštvo Like inicijalno je bilo izravna posljedica specifičnih ekoloških uvjeta koji su bili teško povezivi s ekonomijom baziranom na poljoprivredi. Hladnoća, padaline, suše i krško tlo onemogućavali su kontinuirano ostvarivanje poljoprivrednih proizvodnih troškova, a vojnokrajiski sustav također nije bio od pomoći. Ideja seljaka-vojnika koji će služiti u ratovima, a u mirnom dobu osiguravati svoju egzistenciju u zatvorenom, gotovo autarkičnom tržištu nije bila provediva zbog svoje izrazite ranjivosti. Jedna godina nepovoljnih meteoroloških uvjeta, određeni negativan vanjskopolitički utjecaj ili samo promašene unutarnje reforme mogle su društvo Like gurnuti prema oskudici ili gladi.

Ipak, kao i sva društva izložena gladi diljem svijeta i tijekom vremena, i ličko društvo imalo je određene mehanizme suočavanja i adaptacije. Možda i najvažniji mehanizmi adaptacije bili su okrupnjivanje obitelji u zadruge koje su zatim služile stanovništvu kao svojevrsna «sigurnosna mreža» koja može pomoći u teškim situacijama te stavljanje većeg naglaska na stočarsku komponentu ekonomije. Usprkos siromašnim krškim pašnjacima i manjku adekvatnih uvjeta za brigu o

životinjama, ličke su se koze, ovce, djelomično i krave, pokazale čvrstima i izdržljivima, sposobnima za pronalazak hrane i preživljavanje. Upravo je uz pomoć njihovih proizvoda – sira i mlijeka, lički krajišnik imao bolje šanse za preživljavanjem. Dolazak krumpira također se pokazao izrazito važnim jer je uspješno zaobišao jedan od najvećih izazova ličke meteorološke slike – duge zime karakterizirane mrazovima i kasnim snjegovima. Zanimljiva je i korelacija u kojoj je vidljivo da je nedugo po prihvaćanju krumpira od strane ličkog stanovništva došlo do zamjetnog pada broja i žestine gladnih godina.

U konačnici, gladne godine Srednje Like objašnjive su uz pomoć kombiniranog znanstvenog pristupa gladi. Ekološki faktori dovodili su do kriznih situacija koje su onda bivale pojačane demografskim, ekonomskim i agrikulturalnim faktorima. Zajedno su često rezultirali glađu, koju su Ličanke i Ličani, podnosili hrabro, na divljenje mnogih onodobnih statističara.

Literatura

- BALIĆ, JURAJ. 2019. *Lička krajiška pješačka pukovnija u razdoblju od 1736. do 1809. godine*. Doktorski rad. Zagreb: Hrvatski studiji.
- BIČANIĆ, RUDOLF. 1936. *Kako živi narod*. Život u pasivnim krajevima. Zagreb: Tisak Tipografija.
- BLANC, ANDRE. 2003. *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije*. Zagreb: Prosvjeta.
- COTTS WATKINS, SUSAN; MENKEN, JANE. 1985. Famines in Historical Perspective. *Population and Development Review*, 11 – 4, New York, 647– 675.
- ENGLER, STEVEN; KÖSTER, JOHANNES; SIEBERT, ANNE. 2014. Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine. *IFHV Working Paper*, 4 – 3, Bochum, 1– 27.
- Glad. // *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. www.enciklopedija.hr (20. 3. 2023.)
- Gladovanje. // *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. www.enciklopedija.hr (20. 3. 2023.)
- GLENDINNING, DUNCAN. 1983. Potato introductions and breeding up to the early 20th century. *The New Phytologist*, 94, Bailrigg, 479-505.
- GUEVARA-MURUA, ALVARO [et al.]. 2014. Observations of a stratospheric aerosol veil from a tropical volcanic eruption in December 1808: is this the Unknown ~ 1809 eruption? *Climate of the Past*, 10-5, München, 1707-1722.
- HALLDÓRSSON, EYÞÓR. 2013. *The Dry Fog of 1783: Environmental Impact and Human Reaction to the Lakagígar Eruption*. Magistarski rad. Beč: Wiener Universität.

- JURIŠIĆ, IVAN. 2003. Jela i pića Karlovačkog generalata u 18. stoljeću. // *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*. / Roksandić, Drago et al. (ur.). Split-Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 279-289.
- KUŽIĆ, KREŠIMIR. 2006. Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na hrvatsku 1783. godine. *Geoadria*, 11-1, Zadar, 3-15.
- LOKMER, JURAJ. 2018. Andrew Archibald Paton: Lika i Senj u putopisu iz 1849. godine. *Senjski zbornik*, 45-1, Senj, 345-428.
- MARKOVIĆ, MIRKO. 2001. *Ličani kroz prošlost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- McNEILL, JOHN ROBERT. *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PEJNOVIĆ, DANE. 1985. *Srednja Lika: Socijalnogeografska transformacija*. Gospić: Centar za kulturu – Muzej Like.
- PERIČIĆ, ŠIME. 1980. Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 13-1, Zagreb, 1-32.
- RAVALLION, MARTIN. 1996. *Famines and Economics*. World Bank Policy Research Working Paper, Washington: World Bank.
- ROKSANDIĆ, DRAGO. 1988. *Vojna Hrvatska I.*, Zagreb: Školska knjiga.
- ROTHENBERGH, GUNTHER ERICH. 1966. *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- SLAVIN, PHILIP. 2016. Climate and famines: a historical reassessment. *WIREs Climate Change*, 7, London, 433-447.
- STIPETIĆ, VLADIMIR. 1976. *Prijeti li glad? Naše i svjetske rezerve hrane do 1985. Svjetska prehrambena kriza i jugoslavenska agrarna politika*. Zagreb: Globus.
- ŠARIĆ, MARKO. 2010. Planine i morlački svijet u Dalmaciji: Ekohistorijski osvrt. *Ekonomika i ekohistorija*, 6-1, Zagreb, 55-94.
- THORDARSON, THORVALDUR; SELF, STEPHEN. 2003. Atmospheric and environmental effects of the 1783 – 1784 Laki eruption: A review and reassessment. *Journal of geophysical research*, 108 – D1, Washington, 1-29.
- VANIČEK, FRANZ. 1875. *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- VERENA WINIWARTER. 2014. Land Use and Agrarian Knowledge as Topics of Early-Modern Environmental History. // *An Environmental History of the Early Modern Period* / Knoll, Martin; Reith Reinhold (ur.). Berlin: LIT Verlag, 57-71.

Izvori

Neobjavljeni izvori:

Hrvatski državni arhiv:

Zbirka rukopisa:

- HR-HDA-881-ZR, inv. br. 76: *Geschichten welche seit Ansiedlung der Stadt Carlobago und seit Eroberungs der Licca und Kerbavia ob anno 1687 merkwürdig geschehen*
- HR-HDA-881-ZR, inv. br. 614: *Vormerkung mehrerer Geschichten von der Licca, die sich seit ihrer Eroberung von di Türken von Zeit zu Zeit merkwürdig ereignet haben*
- HR-HDA-881-ZR, inv. br. 617: *Vor-Brouillon der Liccaner Regiments-geschichte*

Objavljeni izvori:

- BUCZYNSKI, ALEXANDER. 2011. *Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne krajine 1787. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- DEMIAN, JOHANN ANDREAS. 1804. – 1807. *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen: Theil 4 – Militärgrenze in Slavonien und Ungarn*. Beč.
- ERCEG, IVAN. 1966. Dnevnik Josipa II o prilikama u Hrvatskoj i na jadranskoj obali god. 1775. *Starine*, 53. Zagreb, 223-262.
- FRAS, FRANZ DE PAULA JULIUS. 1988. *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*. Gospić: Biblioteka Ličke župe.
- HIETZINGER, CARL BENHARD. 1817-1823. *Versuch einer Statistik der k. K. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates*. Beč.
- KOSOVIĆ, BOGOSLAV. 2015. *Prvi šumarski stručni opis i nacrt šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli od Dalmatinske međe do Mrkoplja i Ogulina*. Zagreb: Hrvatsko šumarsko društvo.
- PIDOLL ZU QUINTENBACH, CARL. 1844. *Einige Worte über die Wirthschaft der Karlstädter Grenzer*. Beč.
- VUKASOVIĆ, IVAN DOMINIK. 2005. *Zemljopisni i povijesni novi opis Karlovačkog generalata u Kraljevini Hrvatskoj (1777.)*. Gospić: Državni arhiv.

Famine in the Middle Lika in the second half of the 18th and the first half of the 19th century – environmental and societal factors, facing capacity and adaptation strategies

Abstract

Historically, Lika has a reputation of an area marked by poverty and unpleasant meteorological conditions. Low temperatures and abundance of precipitation (especially snow) on one hand, as well as prolonged periods of drought on the other has made agriculture difficult, especially in the subsistential economy of the 18th and 19th century. This, in correlation with poor soil quality and a wide spectre of demographic, economic and agricultural factors, often pushed the society of Middle Lika towards famine. State politics and specific organisation of Habsburg Military Frontier present in the area also served as a factor that stumped the development of the society. As contemporary sources state, food scarcity and famine were a regular occurrence in Lika. However, people from Lika were able to use some of their societies inner qualities to overcome the famines, as well as to adapt to prevent the occurrence of the future famines. Putting greater focus on the livestock, integrating wider families under one household and implementing potato as a primary culture helped the survival of the hardy people of Lika.

Key words: Ecological famine factors, Environmental history, Societal famine factors